

STRUČNÁ HISTORIE STÁTŮ

BĚLORUSKO

Miloš Řezník

S T R U Č N Á H I S T O R I E S T Á T Ů

Bělorusko

MILOŠ ŘEZNÍK

NAKLADATELSTVÍ LIBRI, PRAHA 2003

© Mgr. Miloš Řezník, PhD., 2003
© Libri, 2003

ISBN 80-7277-183-3

Obsah

Předmluva	7
Pravěk	9
Bílá Rus ve středověku	11
Místní knížectví mezi Kyjevem a Novgorodem	11
Pod litevským vlivem	14
Krevská unie	17
Sociální a hospodářské změny 14.–16. století	18
Středověká umělecká a duchovní kultura na Bílé Rusi	21
Polsko-litevská Rzeczpospolita	23
Modernizace státu – rozvoj administrativy a práva	23
Litevsko-moskevské soupeření	24
Lublínská unie: Rzeczpospolita a Bílá Rus	26
Pravoslaví v 16. a 17. století a Brestská unie	28
Reformace a protireformace	30
Hlavní rysy kulturního vývoje v raném novověku	32
V polsko-litevském stavovském systému	34
Ve víru válek (1569–1721)	36
Ruský vliv, reformní program	41
Reformy, povstání a zánik polsko-litevského státu	44
Pod ruským žezlem	46
Napoleonský vpád	48
Liberální hnutí a listopadové povstání	49
Konspirace, lednové povstání a další rusifikace	51
Zrušení nevolnictví, počátky průmyslu, modernizace	53
Běloruské národní hnutí, revoluce 1905	55
První světová válka, úsilí o nezávislost	57
Rozdělená země, omezený národní rozvoj	61
Sovětské Bělorusko	61
Polsko a emigrace	63
Těžká 30. léta	66
Druhá světová válka	71
Sovětský útok na Polsko, sjednocení Běloruska (1939–1941)	71
Německá okupace, odboj a kolaborace	72
K „rozvinutému socialismu“	78

Poválečná obnova a poslední léta stalinismu	78
Od pádu stalinismu k perestrojce (1953–1988)	80
Černobyl, Kuropaty, nezávislost	84
Prezidentská diktatura?	90
Základní rysy politického vývoje po roce 1994	91
Mezinárodní izolace	95
Česko-běloruské vztahy	97
Doporučená literatura	101
Encyklopedické heslo	103
Důležité informace pro cesty do Běloruska	108
Zastupitelské úřady	108
Důležitá telefonní čísla	108
Internetové adresy	109
Jazyková první pomoc	110

Předmluva

Mezi českým a běloruským územím leží jen několik set kilometrů. Přestože se tedy nejedná o zemi geograficky vzdálenou, mohl by tento přehled začínat stejnými slovy, jako stručná práce o soudobém Bělorusku, která nedávno vyšla v Německu: „Kniha o Bělorusku je knihou o jedné z nejméně známých zemí Evropy.“

Běloruským dějinám u nás dosud nebyla věnována žádná obsáhlejší práce. Dříve se vždy rozplývaly v pracích věnovaných dějinám Ruska a Sovětského svazu. Psát běloruské dějiny přitom ani dnes není jednoduché, neboť obě koncepční možnosti, které se tu nabízejí v první řadě – tedy dějiny státu a dějiny národa –, jsou svým způsobem problematické. Za prvé, samostatný stát s názvem Bělorusko vznikl až rozpadem Sovětského svazu počátkem 90. let, běloruská svazová republika v rámci SSSR ve 20. letech 20. století. Za druhé, koncepce národních dějin s sebou vždy nese jisté promítnutí národních kategorií do vzdálenější minulosti, tedy do doby před formováním novodobých národů. Uvidíme ostatně ještě, že v běloruském případě se situace navíc komplikuje nejen složitou etnicou a jazykovou strukturou země v minulosti i současnosti, ale také problematičností vývoje běloruského národního vědomí. Kromě toho pro starší období běloruských dějin postrádáme i geografický název vztahující se na celé dnešní státní teritorium a pouze na něj. K rozšiřování původně užšího, ale nepřiliš jasně vymezeného pojmu „Bílá Rus“ pro etnicky slovanské země dřívějšího Litevského velkoknížectví docházelo až během novověku a plně až v 19. století. Pokud zde i pro starší dobu používáme vedle označení „běloruské země“ i termínu „Bílá Rus“, vztahuje se sice – nevyplývá-li z kontextu jinak – obecně na všechny oblasti tvořící současné běloruské území, je to však řešení „nouzové“.

Ale dějiny států nejsou naštěstí jen dějinami jejich politických existencí či dějinami jejich národů. Jsou také dějinami zemí a společností v nich žijících. Avšak tím se mnohé jen dále komplikuje z metodického a metodologického hlediska: jestli-

že bylo území současného Běloruska integrální součástí středověké a novověké Litvy, resp. polsko-litevského státu, a pak dvě století součástí Ruska, meziválečného Polska a Sovětského svazu, jak napsat běloruské dějiny, aby nebyly jen převyprávěním litevských, polských, ruských a sovětských dějin s použitím běloruských reálií? Jak ukazují některá zpracování v polské či dřívější sovětské historiografii, není to problém jednoduchý. Pokud se tedy na tomto místě podaří alespoň letmo postihnout něco z toho, co je v dějinách této země specificky běloruského, a přitom nepomíjet to, co ji činí součástí dějin sousedních zemí a společenství, bude možné alespoň něčím přispět k pochopení zdrojů Běloruska současného. A bude zároveň učiněn krok (samozřejmě jen drobný) k tomu, abychom si snad jednou mohli odpustit citaci, která zahajuje i tuto práci.

Ačkoliv z hlediska prostoru věnovaného jednotlivým obdobím stojí nové dějiny v popředí, není podle autorova názoru bezpodmínečně nutné ani vhodné potlačovat pozornost věnovanou starším dějinám, neboť mnoho středověkých a novověkých tradic se v moderní době podílelo na definici běloruské státnosti. Z důvodu rozsahu autor rezignoval na zařazení samostatných kapitol o novodobé běloruské kultuře, která je zohledněna v souvislosti se sociálním a politickým vývojem a s vývojem běloruského národního vědomí.

Zvláštní problém představuje transkripce vlastních jmen a zeměpisných názvů. Dosavadní literatura jen zřídka používala transkripci adekvátní běloruštině a přejímala polské nebo ruské verze, případně používala pro běloruská jména transkripci obvyklou pro práci s ruštinou. Vzhledem k tomu, že se jména ze starších dějin neobjevují v historických pramenech v novodobé běloruštině, byla i zde použita v tradiční podobě, zprostředkované u nás vesměs polštinou. To platí i pro geografické názvy, neboť sotva lze považovat za smysluplné používání tvarů Homel či Hrodna v souvislosti s jinou dobou než zcela moderní, tím spíše, že mnohé podoby (Grodno, Vitebsk, Mohylev) lze snad v českém prostředí považovat za zdomácnělé. Důsledné běloruské transkripce je proto použito pouze pro osobní jména v souvislosti s nejnovějšími dějinami a také pro geografické názvy v encyklopedickém přehledu.

Lipsko, 29. 10. 2002

Pravěk

Lidská sídliště jsou podél běloruských řek doložena již ze starší doby kamenné. Objevila se zde někdy před 40–100 tisíci lety, kdy po ústupu ledovce došlo k vytvoření současné krajiny a k jejímu zalesnění. Z období mladší doby kamenné, kdy se v 5.–4. tisíciletí před n. l. stalo i v běloruské oblasti hlavním zdrojem obživy vedle dosavadního lovu a sběru také obdělávání půdy a chov zvířat, je doložena existence velkých kmenových skupin, lišících se od sebe navzájem charakteristickými rysy některých archeologických pozůstatků.

Znalost kovových předmětů, nejprve bronzových a měděných, se do této oblasti rozšířila někdy na přelomu 3. a 2. tisíciletí před n. l. Využití a zpracování železa, jehož naleziště byla v zemi již tehdy objevena, následovalo asi o tisíc let později. Je to období, kdy se Bílá Rus stala součástí široké oblasti tzv. kultury se šňůrovou keramikou, kam náležela i severní část střední Evropy a celá severovýchodní a východní Evropa. Matriarchát byl nejpozději v těchto tisíciletích vystřídán patriarchálními vztahy.

Rozhodující význam na sebe strhlo obdělávání půdy a chov zvířat, rozvoj nezemědělské výroby – zatím pro vlastní potřeby – a rozšiřování zemědělsky využitých ploch. Současně se rody rozpadaly do soběstačných velkorodin o několika desítkách členů. Jejich vzájemná diferenciacie (i majetková) snad vedla k nutnosti stavět opevněná sídla a organizovat ozbrojenou sílu. V důsledku toho se zřejmě vyvinula tzv. vojenská demokracie, v jejímž rámci připadl hlavní vliv bojovníkům, jejichž shromáždění rozhodovala o nejdůležitějších kmenových záležitostech.

Díky velkým řekám, které sloužily jako spojnice mezi evropským severem a jihovýchodem, se rozšiřovaly kontakty běloruských zemí se sousedními kmeny i vzdálenějšími zeměmi: se Skyty, Středomořím, Pobaltím a Skandinávií. Na jihu a jihovýchodě území, zvláště na pravém břehu Dněpru se v době železné rozšířila milohradská kultura, v jejímž rámci byly navázány obchodní kontakty se střední Evropou. V posledních

stoletích ji vystřídala zarubiněcká kultura, za jejíž nositele bývájí někdy označováni prvotní Slované.

Jak se objevili v běloruských zemích, není jednoznačně vysvětleno. Právě tato oblast je považována za součást či severní část širšího teritoria v Podněpří, kam bývá někdy slovanská etnogeneze situována. Podle řady badatelů, zejména filologů, právě v oblasti Běloruska či východně od něj došlo v 1. tisíciletí před n. l. k rozpadu původní jednotné skupiny na slovanskou a baltskou větev. Běloruské území se pak nadlouho stalo oblastí styku a prolínání baltského a slovanského osídlení. Jejich rozsah se částečně ustálil v polovině 1. tisíciletí n. l., tedy poté co se po počátečních významných přesunech Bělorusko dostalo mimo hlavní vlny tzv. velkého stěhování národů.

Bílá Rus ve středověku

Místní knížectví mezi Kyjevem a Novgorodem

Také pro běloruskou oblast jsou okolnosti, doba a směr slovanského osídlení velmi slabě osvětleny a stávají se předmětem mnoha odlišných hypotéz a teorií. Pokusy o alespoň rámcovou rekonstrukci tohoto procesu na základě kusých zpráv historických pramenů, které o této a následující době informovaly z podstatného geografického či časového odstupu, často nenacházejí potvrzení v archeologických výzkumech či ve výzkumech místních názvů. Zdá se, že slovanské osídlení se sem rozšířilo nejpozději v polovině 1. tisíciletí zřejmě z východu či jihovýchodu, podle některých tvrzení to však mohlo být i z území dnešního Polska. V každém případě Slované postupně vytlačovali baltské osídlení, zejména na severu a severozápadě. Zdaleka ne vždy se to ovšem dělo cestou válečnou: archeologické nálezy nasvědčují tomu, že se slovanská a baltská sídliště nacházela často vedle sebe a že vznikaly slovanské enklávy v oblastech obývaných Balty, a to zvláště na územích s nižší hustotou zalidnění. Současně s tím asi docházelo k jazykové asimilaci Baltů, v oblasti hmotné kultury však byly baltské elementy přebírány Slovaný.

Hlavní oblast, odkud bylo baltské osídlení vytlačováno Slovaný, představovalo území na levém břehu řeky Pripjať, kde se ve 2. polovině 1. tisíciletí prosadil slovanský kmen Dregovičů. Snad od nich se oddělili Drevljané, obývající teritoria jižně od Pripjati. Teorie o „polském“ či západoslovanském původu se vztahovaly k Radimičům v horním Podněpří, tedy na východě dnešního Běloruska. Z kmenové skupiny Severjanů (v oblasti severní Ukrajiny a západního Ruska) se zřejmě vydělili Kriviči v povodí Bereziny na severu Běloruska. I oni, stejně jako Radimiči, rozšiřovali svá sídliště do dosud baltských oblastí. O jednotlivých kmenech jsme však informováni jen velmi málo a také rozsah jejich teritorií se zřejmě podstatným způsobem měnil. Již v této době dochází totiž k jejich dezintegraci do menších

celků, jež se však upevňují spolu s novými procesy v oblasti sociální a ekonomické. Ačkoli zejména na Bílé Rusi si mimořádnou roli udržoval lov a rybolov, došlo ke změnám v zemědělství a zejména v oblasti řemeslné výroby (zpracování kovu a dřeva), která již směřovala k částečnému osamostatnění. To vedlo k rozvíjení obchodní výměny, k formování tržních míst a k počátkům rozvinutější „politické“ organizace. Místa, kde se soustředila řemesla a obchod, hrála zároveň roli opevněných hradišť, kam se obyvatelstvo uchýlovalo v případě ohrožení. Stále více však začínala plnit i mocenskou a správní funkci jakožto centra jednotlivých teritorií. Tyto jevy spolu s prosazením místních knížectví namísto někdejších kmenových svazků se patrně začaly plněji prosazovat někdy v 9. století na území Dregovičů a Krivičů. V krivičské oblasti snad již tehdy roste role Polocka, v 10. století se jako další knížecí centra objevují Brest a Novogrodek.

Na urychlení těchto procesů měla bezpochyby vliv jiná prostředí stejně jako vnější ohrožení, kterému kmeny na běloruském, ruském a ukrajinském území vzdorovaly ze strany Chazarů a na severu i skandinávských Varjagů. Potřeba obrany urychlila integrační procesy v jednotlivých oblastech a další společenskou diferenciaci obyvatel. Zřejmě někdy v 9. století došlo k utvoření silného útvaru se sídlem v Polocku, který se tak stal – vedle Kyjeva a Novgorodu – třetím z hlavních center formování státnosti ve východoslovanské oblasti. Zdá se, že k vytvoření knížectví tzv. Poločanů došlo zpočátku nikoliv integrací kmenů a expanzí, ale vyčleněním a oddělením menšího celku od krivičských kmenů.

Zatímco polocké knížectví získalo kontrolu nad částí sousedních baltských a ugrofinských teritorií, dostali se Dregoviči pod vliv knížectví kyjevského, které postupně zaujalo dominantní postavení mezi východoevropskými mocenskými centry. Kyjevská knížata byla od 10. století postupně schopna dosazovat své syny a příbuzné do knížecích sídel v severoruské i běloruské oblasti jako místní vládce. Nejdéle si svébytné postavení dokázal udržet Polock s místní dynastií, snad skandinávského původu. Poloha na pomezí vlivových sfér dvou konkurujících si center, Kyjeva a Novgorodu, předurčila často komplikované postavení Polocka v době jejich vzájemného

zápasu, zároveň mu však umožnila relativně dlouho udržovat nezávislost. Teprve na konci 10. století se na přechodnou dobu Polock dostal do sféry kyjevské kontroly.

Mimořádný význam v této době v souvislosti s novými sociálními procesy, formováním feudálních vztahů a raně státních útvarů mělo přijetí křesťanství, které nahradilo dosavadní slovanské polyteistické náboženství s množstvím bohů a démonů a s ústřední rolí Peruna, vládce bouře a blesku. Christianizace byla tak jako v jiných zemích zpočátku především politickým rozhodnutím, a tedy v první řadě záležitostí knížecích dvorů a jejich nejbližšího okolí. Skutečné přijetí víry obyvatelstvem se protahovalo na staletí a bylo doprovázeno dlouhodobým přežíváním pohanských tradic. Vzhledem k tomu, že kyjevský kníže Vladimír Veliký, který přijal křesťanství roku 988, ovládal prakticky celé dnešní Bělorusko včetně Polocka, kam dosadil svého syna Izjaslava, došlo zřejmě současně i k přijetí křesťanství místními knížaty na běloruském území. Prostřednictvím Kyjeva a jeho mocenská hegemonie do budoucna rozhodly o přínáležitosti běloruských zemí k oblasti východního křesťanství, v jejímž rámci představovala Bílá Rus západní výspu v prostoru setkávání se západním křesťanstvím latinského obřadu.

Patrně v této době došlo ke vzniku prvních biskupství na území Bílé Rusi – v Polocku a koncem 11. století asi i v Turově. Vzestup Turova mezi významná knížecí centra souvisel s vnitřními boji mezi jednotlivými příslušníky kyjevského rurikovského knížecího rodu, neboť jako nové sídlo během 11. století nahradil Pinsk, zničený předtím během těchto bojů. Mocenské ambice jednotlivých Rurikovců a odstředivé tendence údělných knížat vedly k tomu, že se běloruská knížecí sídla v čele s Polockem udržela jako významná centra politické moci. Jejich současná role sídel samostatných diecézí v případě Polocka a Turova toto postavení dále umocňovala.

Přijetí křesťanství východní provenience mělo také v kulturní oblasti dalekosáhlé důsledky: vedle nového náboženství a nové ideologie přineslo i užší kulturní vazby k Byzanci a částečnou kulturní integraci východoslovanských zemí, což se zřejmě projevilo i v jazykové oblasti.

Již v 1. polovině 11. století se polocká knížata vymanila ze závislosti na Kyjevské Rusi a do následujících desetiletí spadá

vrchol rozmachu Rusi Polocké. Dělo se tak zejména v prvním období vlády knížete Vseslava (1044–1067), který zdokonalil výkon správy, vybudoval silné vojsko, rozšířil své knížectví, opevnil zemi a zasahoval do vývoje v Novgorodě a Kyjevě. Během série konfliktů na přelomu 60. a 70. let se však projevila neschopnost Polocka trvale se prosadit proti Kyjevu a neschopnost Kyjeva získat plnou kontrolu nad Polockou Rusí. Vzájemné střety tím sice neustaly, avšak polocká expanzivní politika na Rusi se vyčerpala.

Pod litevským vlivem

Oslabování moci Kyjeva nad západoruskými oblastmi v dalších desetiletích pokračovalo nejen v souvislosti s vnitřními spory a odstředivými tendencemi místních knížat, ale později především v souvislosti s tatarským vpádem a s nadvládou nad celou východní Evropou. Toto období státní rozdrobenosti se však projevilo nejen dezintegrací Kyjevské Rusi jako jednotného útvaru, nýbrž i podobnými procesy probíhajícími v západoruské oblasti. Podobně jako v Kyjevě či Polsku, i v Polocku stálo rozdělení dědictví mezi syny vládnoucího knížete, v tomto případě Vseslava († 1101), na počátku feudální rozdrobenosti země a následujících bojů mezi jednotlivými knížaty. Tak došlo počátkem 12. století k oddělení minského knížectví od Polocké Rusi. K dělení docházelo i v turovském knížectví, od něhož odpadaly drobnější úděly se sídlem v Mozyru, Pinsku, Slucku a Klecku. Tak poklesl i význam turovského centra, spočívající v 11. století mimo jiné v tom, že sem jako údělná knížata byli z Kyjeva dosazováni ti rurikovští synové, kteří pak přebírali vládu v samotné Kyjevské Rusi. V běloruské oblasti se postupně zformovalo na dvacet knížectví různého významu, stupně samostatnosti a životaschopnosti, která se přirozeně dostávala do vzájemných konfliktů.

Současně se slábnutím kyjevské hegemonie se středověká Bílá Rus od 12. a 13. století stávala předmětem zájmu, expanze, vlivů a ohrožení z jiných stran. Narozdíl od centrální, východní a jižní Rusi tu však klíčovou roli nehrála tatarská expanze, které Bílá Rus zůstala z podstatné části ušetřena, mj. díky své geografické poloze a přirozené ochraně pásmem močálů. Zatím-

co ostatní ruská knížata musela uznávat svrchovanost chánů Zlaté Hordy, dostala se polocká knížata do potíží vzhledem k rostoucí přítomnosti západoevropských, vesměs německých, Mečových rytířů a posléze spojeného Řádu německých rytířů ve východním Pobaltí včetně ústí Dviny, což do značné míry komplikovalo obchodní zájmy Polocka. Hlavním vnějším mocenským faktorem se však pro oblast dnešního Běloruska stávalo sousední haličsko-volyňské knížectví z jihu a zejména sílící pohanská Litva ze severozápadu. Od počátku 13. století přistoupila Litva k rozvíjení aktivní politiky vůči ruským zemím na východě, nejprve na severu v oblasti Polocka a s jistým zpožděním i v tzv. Černé Rusi v okolí Novogrodku. Byla to právě novogrodecká oblast, která se postupně s Litvou výrazně integrovala. Namísto počátečních loupeživých vpádů došlo i k budování dlouhodobých litevských vlivů, které po roce 1240 vyvrcholily dosazováním některých příslušníků litevské panující elity do běloruských knížecích sídel – již ve 13. století v Polocku a Novogrodku, dále v Minsku, Vitebsku, v polovině 14. století i v Pinsku a Turově. Rozšíření silné litevské moci bylo dalším z faktorů, které ubránily Bílou Rus před tatarskou nadvládou, neboť společné boje Litevců a západoruských knížectví proti Tatarům byly jedním ze stimulů integrace této oblasti. Brzy se právě novogrodecká oblast stala jedním z center, odkud formování litevského středověkého státu v konkurenci s centrem žmudským vycházelo poté, co se oblast vymanila ze závislosti na haličsko-volyňském knížectví. To vedlo ve 13. století také k významnému rozvoji tohoto městského střediska, jež získalo nejen politický, ale i hospodářský význam. V polovině 13. století si Novogrodek zvolil za své sídlo i kníže Mendog (Mindaugas), označovaný tradičně za zakladatele litevské státnosti. Zde také z politických důvodů se svými bojary roku 1246 přijal křesťanství a zahájil úspěšný boj o sjednocení Litvy, kterýžto pojem se tehdy začal vztahovat i na Novogrodek a celou tuto oblast tzv. Černé Rusi. Zavraždění Mendoga, který se nechal prohlásit i litevským králem, přineslo přerušení tohoto procesu. K jeho výraznému obnovení došlo v první polovině 14. století za knížete Gedymina (Gedyminase), který však za litevské panovnické sídlo zvolil Vilno. Zároveň ale ve 14. století za vlády litevských knížat Gedymina a Algirda (Algirdase) přivtělování bělorus-